

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2025.1.152>

UOT: 81.

**Röya Qəhrəmanova**  
Xarici Dillər Mərkəzi, müəllim  
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti  
Bakı ş., Üzeyir Hacıbəyli küç. 68 a  
e-mail: [omerqehreman@mail.ru](mailto:omerqehreman@mail.ru)

## MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASININ İFADƏ FORMALARININ TARİXİ VƏ ŞİVƏLƏRDƏ MÜHAFİZƏSİ

### Xülasə

Qədim türk sözlərinin mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətlərin zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir və buna türkcələrin tarixi inkişaf mərhələlərini izləmək və maraqlı elmi nəticələr əldə etmək üçün çoxlu faktlar verir. Belə ki, ədəbi dil norması sayılan mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətlərinin bəzisi çağdaş dövrdə ya tamamilə arxaikləşmiş, ya da yalnız dialekt və şivə areallarında mühafizə olunub qalmışdır. Məqalədə həmin türk sözlərində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətlərinə ayrı-ayrılıqda nəzər salınır, onların ədəbi dil üçün arxaik, şivələr üçün işlək olan səciyyəvi cəhətlərindən danışılır. Burada əsasən Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş son yüzilliklərə qədər yaradılmış türkdilli abidələrə, yazılı dil mənbələrinə müraciət olunur və onlar dialekt və şivə materialları ilə tutuşdurulur, müqayisələr aparılır.

*Açar sözlər: mənsubiyyət kateqoriyası, dialekt və şivələr, qədim türk sözləri, müqayisəli-tipoloji təhlil*

### Giriş

Sahib şəxslə mənsub əşya arasında aidiyyət əlaqəsini bildirən mənsubiyyət kateqoriyasının və onun ifadə formalarının tarixi qədim, istifadə dairəsi türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialektlərində geniş olmuşdur. Komponentləri şəkilçisiz olan mənsubiyyət kateqoriyasının analitik üsullarından Orxon-Yenisey abidələrində geniş istifadə edilmişdir. Mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətləri şəxs əvəzlilikləri əsasında yaranmışdır və türkölogiyada eyni kökdən törəyən şəxs əvəzliliklərinin arxetiplərini F.Cəlilov mərhələlər üzrə belə müəyyənləşdirmişdir: “I şəxsin təki ba // be, cəmi bi, işarə variantı bu; II şəxsin təki sa // se, cəmi si, işarə variantı su; III şəxsin təki qo // o; Praturkcələrdəki sonrakı mərhələlərin arxetipləri: I şəxsin təki ban // ben, cəmi biz // bir, işarə variantı bun // bul; II şəxsin təki san // sen, cəmi siz // sir, ifadə variantı sun // sul; III şəxsin təki qol // ol, cəmi qolur // olur” (1, 157). Şəxs əvəzliliklərinin ilkin mərhələdəki arxetipləri əsasən qapalı-açıq heca tipində olub və sonrakı mərhələdə isə -n, -z, -r, -l samitlərinin artırılması nəticəsində örtülü-qapalı heca tiplərinə çevrilmişdir: ba // be = bun, sa // se = sen, sən və s.

Mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxsinin ifadə formalarından olan -n, (-ın), -nız (-ınız) morfoloji göstəriciləri Orxon-Yenisey abidələrində işlənmişdir: elin “dövlətin”, oğlun “övlədin”, başın “başın”, ününüz “səsiniz” [2, s.161]. Bu mənsubiyyətin ifadə formalarını yaradan şəkilçilər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da işlənmişdir: Mərə, *yigidimizi* kim öldirdi; sən ol müxənnət *anan*, baban [3, s.80/156]. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri

təxminən müasir Azərbaycan və türkcələrdə olduğu kimidir: I şəxsin təkində saitlə bitən sözlərdə “-m”, samitlə bitən sözlərdə 4 variantlı “-ım”. Məs: ata + m, az + ım və s. II şəxsin təkində saitlə bitən sözlərdə “-nq”, samitlə bitən sözlərdə 4 variantlı “-ınq”. Məs: ata + nq, ası + inq və s. III şəxsin təkində saitlə bitən sözlərdə “-sı, -si”, samitlə bitən sözlərdə “-ı, -i”. Məs: ata + sı, aş + ı və s. I şəxsin cəmində saitlə bitən sözlərdə 4 variantlı “-mız”, samitlə bitən sözlərdə “-ımız”. Məs: ata + mız, aş + ımız və s. II şəxsin cəmində saitlə bitən sözlərdə 4 variantlı “-ağız”, samitlə bitən sözlərdə 4 variantlı “-ınqız”. Məs: ata + ağız, aş + inqız və s. III şəxsin cəmində saitlə bitən sözlərdə “-ları, -ləri”, samitlə bitən sözlərdə də “ları, -ləri”. Məs: ata + ları, aş + ları və s. [4, s.357].

Mənsubiyyət kateqoriyası II şəxs tək və cəminin “sağır nun” (ŋ) ilə işlənən formalarını qüvvətli şəkildə yalnız Azərbaycan dilinin qərb şivələrində saxlamışdır. Bu ifadə formalarını, yəni II şəxs tək və cəminin “sağır nun” səsi ilə işlənməsi halları türkmən ədəbi dili üçün səciyyəvidir və bu dildə həmin şəkilçilər belədir: -ıŋ, - ŋ, -ıŋız, - ŋız, -ŋiz [5, s.142]. Qazax ədəbi dilində II şəxs tək və cəminin velyar “ŋ” səsi ilə işlənməsi halları vardır: nızıŋ, nızıŋız [5, s.174]. Qırğız ədəbi dilində mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs tək və cəminin şəkilçiləri (-ıŋ, -ıŋız) sağır nun səsi ilə işlənir ki, bu da ilə eyniyyət təşkil edir [5, s.192]. Altay dilində mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsin təkindəki formaları “sağır nun” səsi ilə işlənir: - ŋ, -ıŋ, -ıŋ [5, s.198]. Noqay dilində III şəxsin tək və cəminin morfoloji göstəriciləri velyar nun səsi ilə (-ŋ, -ıŋ, -ıŋ, - ŋız, - ŋiz, -ıŋız, - ıŋız) ifadə olunur ki, bu formalar da Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrinə uyğun gəlir [5, s.103]. Başqırd dilinin mənsubiyyət kateqoriyasının bütün şəxslər üzrə morfoloji əlamətləri “sağır nun” səsi ilə ifadəsini tapır ki, bu formalar başqırd dilini II şəxsin tək və cəmini çıxmaq şərtilə Azərbaycan ədəbi dilindən və dialekt və şivələrindən fərqləndirir. Qaraçay-balkar dilində mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsinin tək “-ıŋq” şəkilçisi ilə ifadə olunur və bu forma Mahmud Kaşğari “Divan”ındakı forma ilə eyniyyət təşkil edir. Məs: atanq, közüŋq və s. [5, s.235]. Adı “n” səsi ilə işlənən qumuq dilindəki II şəxsin tək mənsubiyyət forması (-ıŋq) həmin dili Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən fərqləndirsə də, ədəbi dilimizdə uyğunluq yaradır: taşın, başın, kaşın və s. Kanaim dilində mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsin tək Quliq dialektində Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimidir, yəni qarşılıqlı inteqrasiya şəklindədir, adı “n” samiti ilə ifadə olunur. Məs: atan, anan, qardaşın və s. [5, s.247]. Özbək dilində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri Azərbaycan dilindəki mənsubiyyət əlamətləri ilə uyğun gəlir. Fərq yalnız şəkilçilərin birvariantlı olmasında və qədim “q” ünsürünün mühafizə olunmasında özünü göstərir. Məsələn:

Tək	mühafizə	olunmasında	özünü	göstərir.	Məsələn:
		Cəm			
I – im – bolam		-imiz – bolamız			
II –ınq – bolanq,		-ingiz – bolangiz			
III (-s) –i - bolasi		-lar (-i) balasi			(5, 261).

Uyğur dilindəki sağır nun samiti Azərbaycan dilinin dialekt və şivə areallarındakı “nq” samitindən daha aydın tələffüzü ilə seçilir. Uyğur dilində mənsubiyyət kateqoriyasını şəxsin tək “q” ünsürünü özündə qoruyub saxlamışdır ki, bu da qədim –nq şəkilçisi ilə uyğunluq təşkil edir [5, s.277]. Yakut dilində mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən şəkilçilər əsasən sağır nun samiti ilə ifadəsini tapır ki, bu da Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri ilə inteqrasiya şəraitindədir.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlər hal şəkilçilər qəbul edərkən ədəbi dilimizdən fərqli olaraq bir sıra xarakterik cəhətləri ilə meydana çıxır. Bu, Nəsimin əsərləri üzərində araşdırma aparən Q.Məmmədovanın tədqiqlərində aydın şəkildə izah edilmişdir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Nəsiminin dilində mənsubiyyət kateqoriyası II şəxs tək və velyar “n” şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məs: *Mah tabandır yüzün, ey afitab xavəri; Könül sarayına mehrin buraxdı tatab* [6, s.86-87].

II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin “sağır nun” şəkilçisi ilə işlənməsi hal-hazırda qərb, cənub və şimal qrupu dialekt və şivələrində müşahidə olunur. Məs: səniŋ, saŋıŋ, cıŋqıŋıŋ, tiŋiŋ, əpbəyiŋ [7, s.80]; səniŋ sahadıŋ, əliŋ, əviŋ, dədəŋ [8, s.91], səniŋ, çənbəriŋ, ütün, əliŋ, keçin, cücün [9, s.80]. II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin orta əsr yazılı mənbələrində bir qayda olaraq “sağır nun”la işlənməsi müşahidə olunur. Məs:

Öz gödəndən başını kəsəyimi? Alca qanun yer üzünə dökəyimi? [6, s.35]; atan, halın, elmün, ümidin [10, s.73] və s.

Nəsimi dilində mənsubiyyət kateqoriyası II şəxs cəmdə -nız şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məs: Zülfünüz çəkdi çəri gəldi xəta Çin üstünə, Xalınız qopdu Həbəşdən Rum elini çapdı [11, s.289]. II şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisinin “sağır nun” səsi ilə işlənməsinə dilimizin qərb, cənub və şimal qrupu dialekt və şivələrində rast gəlinir. Məs: sizin sajnınız, cınqırınız, tişiniz, qoluñuz, qojuñuz [9, s.93]. II şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisinin qədim və orta yazılı abidələrində də “sağır nun”la işlənməsi qeydə alınmışdır. Məs: Ocağınıza buncılayın övrət gəlməsün [6, s.33]; rizgünüz, köşgünüz [10, s.75]. Naxçıvan və Şəki dialektinə məxsus bəzi şivələrdə isə “sağır nun”səsinin düşməsi nəticəsində özündən əvvəlki saitın ya uzanması, ya da saitın burunda tələffüzü özünü göstərir. Məs: əli:z, kürsu:z // kürsünüz, xartu:z [9, s.92].

Hazırda -n, -nız şəkilçilərində “sağır nun” səsi morfoloji funksiyasını itirmiş, bəzi şivələrdə və ədəbi dilimizdə adi *n* səsinə çevrilmişdir. Dialekt və şivələrimizdə II şəxsin cəmində mənsubiyyət şəkilçisinin digər variantları da işlənməkdədir. Məs: -ıyız<sup>4</sup> şəkilçiləri əsasən İrəvanın, qismən də Naxçıvan qrupu şivələrində özünü göstərir. Məs: əliyiz, əliyizin, əliyizə, əliyizi, əliyizzə [8, s.91]; 2) -uuz, -üüz; -u:z, -ü:z; -vuz, -vüz şəkilçiləri isə əsasən şərq qrupu şivələrinə məxsusdur [12, s.156]. Məs: qo:şu:z, qo:şu:zun, qo:şu:za, qo:şu:zi, qo:şu:zza, qo:şu:zzan [13, s.248]; 3) -uuz, -ooz, -ız, -uz, -üz, Naxçıvan dialektində; -uz, ooz, -uuz – Şəki dialektində və Sabirabadın Kolanı kənd şivələrində qeydə alınmışdır [12, s.156]. Məs: güzguuz, güzguuzun, güzguuza, güzguuzu, güzguuzda, güzguuzdan [8, s.96]; gulu:z//gülo:z, eli:z [9, s.98-99]; özü, özü:zün, özü:zə [13, s.250].

Bizcə, mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs cəm şəkilçisinin dialekt və şivələrimizdə çoxvariantlığının səbəbi “sağır nun” səsinin işlənilməməsindən asılı olmuşdur. Nəsiminin bədii dilində mənsubiyyət əlaməti qəbul etmiş ismin təsirlik halda -v şəkilçisi ilə işlənməsi də qeydə alınmışdır. Məs: Götür niqabüvü, xəlqi qul eylə hüsnünə kim, Mələhət əhlinin sənşən əmirü, sənşən şah [11, II, s.324]; İkiligdən keç ey vaiz, ir şəkliyi sal canə [11, III, s.33]. Həmin xüsusiyyət bugün də Cənubi Azərbaycan şivələrində müşahidə edilir. Məs: Heydərbabaya, gün dalıvı dağlasın; Yusifivi uşaq ikən itirdin; Timsalıvı dağlar üstə taxaram [14, s.10, 29, 45].

S.Behbudov Dərbənd dialektində, Tabasaran şivəsində, Zaqatala və Qaxın bəzi kənd şivələrində II şəxsin təkində işlənen -v mənsubiyyət şəkilçisinin ismin bütün hallarında saxlandığını göstərir: kitabıv, kitabıvın, kitabıva, kitabıvi, kitabıvda, kitabıvdan [15, s.214].

-v mənsubiyyət şəkilçisi Quba dialektində yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda Abşeron və Salyan rayon şivələrində yönlük və təsirlik hallarda müşahidə edilir: atavın, atava, atavı (Qb); babava, babavı (B); qoluva, qoluvı (Sal) [12, s.159].

H.Mirzəzadə bu münasibətlə yazır: “Azərbaycan dili faktları göstərir ki, zaman və məkan şəraitindən asılı olmayaraq ismin hər üç halında (yiyəlik, yönlük, təsirlik) II şəxsin mənsubiyyət şəkilçisində *n* səsinin *v* səsinə keçməsinə aid bir şəkil olmuşdur. Bu xüsusiyyət istər XVIII və istərsə də ondan sonrakı əsrlərdə Azərbaycanın cənub şivələri üçün daha da səciyyəvidir” [16, s.39-40].

Eyni vəziyyət Kərkük dialektində də qeydə alınmışdır: Qapıvı qayın kilidlə, qonşuvu xırsız etmə [17, s.22]; Sənin adıv nə qayağın? [18, s.310]. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin bəzi şivələrində *n* səsinin düşməsi nəticəsində sonrakı səsin uzanması və ya düşməsi baş verir. Məs: atu:n, atu:z, pencəgü:n, pencəgü:z, atua, pencəgüə [13, s.84].

-y mənsubiyyət şəkilçisinin ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda işlənməsi isə Yerevan şivəsində, qismən də Ordubad dialektində, Zəngilan, Cəbrayıl və Qax şivələrində özünü göstərir [15, s.215].

Nəsiminin əsərlərində III şəxsədə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin təsirlik halda -n şəkilçisi ilə ifadə olunmasına da rast gəlinir; çünki Məcnun gördü ol üzündə həqqın surətın Kəbədən döndərdi üzün kim ki, gördü üzünü [19, s.21, 35].

Bu qəbildən olan yiyəlik birləşmələrində birinci tərəfin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmədən işlənməsi Nəsiminin əsərlərində geniş şəkildə müşahidə olunur: məs: Könlüm dənizin qər qədə gör eşq dənizinə. Daş alubani dilbər, könlüm şışəsini atar. Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil [19, s.30, 35, 108].

Azərbaycan dilinin Quba [20, s.122], Şəki [9, s.95] dialektlərində və Muğan qrupu şivələrində [13, s.83] də III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş, isimlərin təsirlik halda -n şəkilçisi ilə işlənməsi qeydə alınmışdır. Ancaq həmin əsərlərdə bu hadisə təsirlik hal şəkilçisindəki saitin -i<sup>4</sup> düşməsi kimi izah edilir. Lakin türk dillərinin tarixində bir sıra əsərlərdə ismin təsirlik halını ifadə edən qədim formatlardan birinin də -n şəkilçisi olduğu göstərilir [21,22; 22, 58; 23, 174; 24, 14].

Bu fikrin doğruluğu həmin şəkilçinin türk dillərinin yazılı abidələrində “Kitabi – Dədə Qorqud”da, Q.Bürhanəddinin, Xətəinin, Füzulinin, Vaqifin, Sabirin və başqa şairlərimizin əsərlərində işlənməsi ilə təsdiq olunur. Maraqlıdır ki, təsirlik halın -n şəkilçisi ilə ifadə edilməsi İraq türkmənlərinin dilində də geniş şəkildə işlənir: məs: Xeyrin, barın görmədim, oduna yandım ancaq; Namərdin min bir loxmasını qoysan kasa dolmaz [18, s.161, 183].

## Nəticə

*Qədim dövrlərdən tutmuş çağdaş türkcələrə və dialekt və şivələrə qədər mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri öz qədim formalarını qoruyub saxlamışdır. Bəzən bir türk dilinin və dialektinin daxilində tarixi-etnik hadisələrlə bağlı olaraq bir neçə formalar fərqli morfoloji əlamətlər əmələ gətirmişdir.*

## Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin fonomorfolojiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, 308 s.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 216, 348 s.
3. Ergin M. Dede Korkut kitabı. I. Giriş – Metin – Fuksimill. Ankara, 1958.
4. Kaşğari M. Divanü-lügət-it-türk, II cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
5. Zeynalov F. Terkologiyanın əsasları. Bakı, “Maarif”, 1981, 350 s.
6. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Araslı, Azərnəşr, 1973, 674 s.
7. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərb. SSRİ EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
8. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərb. SSRİ EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
9. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərb. SSRİ EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
10. Xəlilov Ş.X. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı, “Elm”, 1988, 188 s.
11. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. III c. Elmi-tənqidi mətni və tərtib edən C.V.Qəhrəmanov, I c., Bakı, “Elm”, 1973; II c., Bakı, Elm, 1973, 646 s; III c., Bakı, Elm, 1973, 367 s.
12. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərb. SSRİ EA nəşriyyatı, 1962, 424 s.
13. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, Azərb. SSRİ EA nəşriyyatı, 1955, 264 s.
14. Şəhriyar M.H. “Divani-türki”, Bakı, Sabah, 1993, 216 s.
15. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət kateqoriyası. Tədqiqlər, I cild, Bakı, “Elm”, 2000, 202 s.
16. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, Azərb. SSRİ EA nəşriyyatı, 1965, 268 s.
17. İraq – Kərkük atalar sözləri. Tərtib edən: Q.Paşayev, Bakı, “Yazıçı”, 1978 s.

18. Kərkük folkloru antologiyası. Bakı, Azərneşr, 1990, 366 s.
19. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1968, 280 s.
20. Rüstəmov R.Ə.Quba dialekti. Bakı, Azərb. SSRİ EA nəşriyyatı,, 1961, 281 s.
21. Sadıqov B.P. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan xüsusi kurs. Dialekt və şivə materialları əsasında. Bakı, API nəşriyyatı, 1977, 103 s.
22. Aslanov V.İ. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili. Azərbaycan filologiya məsələləri. Bakı, "Elm", 1983.
23. Əliyev Ə.İ. Ermənistan SSR Meğri rayonu Azərbaycan dili şivələrinin bəzi leksik xüsusiyyətləri haqqında. ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası), 1967, №3, s.59-67.
24. Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1966, 407 s.

### **Roya Gahramanova**

#### **The historical forms of expression of the possessive category and its preservation in dialects**

##### *Summary*

The richness and diversity of morphological features of the possessive category in ancient Turkish words attract attention and provide many facts for tracking the historical development stages of Turkic languages and obtaining interesting scientific results. Some of the morphological features of the possessive category, considered the norm of literary language, have either completely become archaic in the contemporary period or have been preserved only in dialects and regional speech areas. The article examines the morphological features of the possessive category in these Turkish words separately and discusses their characteristic features, which are archaic for literary language but still functional in dialects. Primarily, the study refers to Turkic-language monuments created from the Orkhon-Yenisey inscriptions to the last centuries, written language sources, and compares them with dialectal and regional materials.

**Keywords:** *possessive category, dialects and regional speech, ancient Turkish words, comparative-typological analysis*

*Filologiya elmləri doktoru, professor İbrahim Bayramov  
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*